

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

درس ہائی دربارہ فرق اسلامی

رسول جنفریان

۲۰۲۲/۱۴۰۱

سرشناسه	:	جعفریان، رسول، ۱۳۴۳ - Jafariyan, Rasul
عنوان و نام پدیدآور	:	درس‌هایی درباره فرق اسلامی/ رسول جعفریان.
مشخصات نشر	:	تهران: نشر علم، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	:	۷۲۴ ص.
شابک	:	978-622-246-383-0
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
یادداشت	:	کتابنامه: ص. [۷۰۷] - ۷۳۴.
موضوع	:	اسلام -- فرقه‌ها Islamic sects اسلام -- فرقه‌ها -- عقاید Islamic sects -- Doctrine اسلام -- فرقه‌ها -- کتابشناسی Islamic sects -- Bibliography اسلام -- فرقه‌ها -- تاریخ Islamic sects -- History
رده بندی کنگره	:	BP۲۳۶
رده بندی دیوبی	:	۲۹۷/۵
شماره کتابشناسی ملی	:	۸۹۶۸۵۴۸
اطلاعات رکورد کتابشناسی	:	فیا

درس‌هایی دربارهٔ فرق اسلامی

رسول جعفریان
(استاد دانشگاه تهران)

چاپ اول: ۱۴۰۱

شمارگان: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی: باختر

چاپ: آزاده

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهداری ژاندارمری، بن بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک: ۰-۳۸۳-۲۴۶-۶۲۲-۹۷۸

فهرست مطالب

۱۳	درس‌هایی در باره فرق اسلامی.....
۱۵	مقدمات.....
۱۹	شکل‌گیری دانش ملل و نحل، از ردیه نویسی تا ملل و نحل نگاری.....
۱۹	سابقه نخست دانش ملل و نحل.....
۲۱	الف: ردیه نویسی ها.....
۲۲	ب: اعتقادنامه‌ها.....
۲۳	ج: کتابهای ملل و نحل.....
۲۸	منابع ادبی و جغرافیایی و علم ملل و نحل.....
۲۹	سبک‌های اصلی در کتابهای ملل و نحل.....
۳۲	تاریخ‌گذاری نگارشهای ملل و نحل.....
۳۲	گزارش ایستا یا پویا از فرق و مذهب.....
۳۳	نگارش در باره ادیان دیگر.....
۳۴	منابع فارسی کهن ملل و نحل.....
۳۹	قرآن الهام بخش دانش ملل و نحل.....
۵۲	کتابهای رجال منبعی برای داده‌های ملل و نحل.....
۶۶	یادی از محمد جواد مشکور و فعالیت‌های وی در زمینه ملل و نحل.....
۶۹	فقه ملل بر اساس کتاب احکام الملل و النحل ابوبکر خلیل (م ۳۱۱).....
۸۱	گزیده شناختنامه منابع کهن فرقه‌های اسلامی.....
۱۴۳	چند نکته در باب شناخت مذاهب اسلامی.....
۱۴۳	الف: نگاهی به منطق تکثیر فرقه‌ها.....

- ب: دو لایگی جامعه میان ایمان ظاهر و الحاد باطن ۱۵۰
- ج: مرکز و حاشیه در منطق تکثیر فرقه‌ها ۱۵۲
- د: نخبگان و توده‌ها در داخل یک فرقه ۱۵۴
- ه: تقسیم بندی فرقه‌های اسلامی بر اساس روش معرفتی آنان ۱۵۹
- و: فرقه‌هایی با منشأ نزاع سیاسی یا کلامی ۱۶۳
- ز: ایدئولوژی به جای دین ۱۶۶
- فرقه‌گرایی در اسلام بر محور مفهوم کفر و ایمان ۱۶۹
- اختلاف نظر در باره کفر و ایمان، قرآن، حدیث و تاریخ دوره صحابه ۱۷۰
- ضعف ایمان یا نفاق و جای آن در تکفیر ۱۷۵
- تکفیر در احادیث و دوره رسول (ص) ۱۷۹
- ایمان و کفر پس از رحلت رسول خدا (ص)، جریان ارتداد ۱۸۲
- برآمدن اختلاف نظرهای دینی و فقهی (مبانی و اجتهادها) ۱۸۶
- اختلاف نظرهای دینی و قتل عثمان ۱۹۰
- مسأله تکفیر و اجتهادهای معارض در دوره امام علی (ع) ۱۹۵
- دو مورد ارتداد و تکفیر از دوره امام علی (ع) ۲۰۱
- رساله در عدم تکفیر مومن ۲۰۴
- مقدمه ۲۰۴
- متن رساله ۲۰۸
- عثمانیه، ناصبه و اهل حدیث ۲۱۳
- انقلاب عباسی، آغاز تعدیل در مذهب عثمانیه ۲۱۵
- از نابتة - ناصبه تا حشویه ۲۲۰
- اصطلاح ناصبه و نابتة و کاربرد آن در متون اولیه ۲۲۳
- ابن قتیبہ و نقد مواضع تند اهل حدیث / عثمانی بر ضد امام علی (ع) ۲۲۶
- نابتة یا مدافعان معاویه در دوره عباسی ۲۲۸
- نابتة و حشویه ۲۲۹
- جاحظ و نابتة ۲۳۲
- جاحظ و نقد سفیانیه ۲۳۴
- بقایای ناصبه و نابتة ۲۳۶
- اهل حدیث، ردیه نویسیها، اعتقادنامه‌ها ۲۳۸
- زمینه‌های اختلاف آراء ۲۴۰
- چگونگی اعتقاد درست به خلفا در میان اهل حدیث ۲۴۱

۲۴۲ عقیده اهل حدیث در باره خلفا
۲۴۴ «السنة» ابوبکر خلّال و عقیده صحیح در باره خلافت
۲۴۵ اهل حدیث و ترتیب تفصیل خلفا
۲۵۰ احمد بن حنبل و عقیده تربیع
۲۶۰ مروری بر نگارش‌های موسوم به «السنة» و محتوای آنها
۲۶۲ اصحاب حدیث و اصحاب رأی
۲۶۳ سنت و بدعت
۲۶۵ رواج کاربرد اهل سنت و جماعت
۲۶۹ گزارش رساله اعتقادیه احمد بن حنبل
۲۷۲ گزارش رساله السنّه حرب بن اسماعیل کرمانی (م ۲۸۰)
۲۷۹ فرقه‌های اهل بدعت و نام‌های آنان در کتاب السنه کرمانی
۲۸۳ لالکائی و شرح اصول اهل حدیث و سنت
۲۸۸ تأکید بر مفهوم جماعت
۲۸۹ پرهیز از بدعت و هوی
۲۹۱ مروری بر چند اعتقادیه در کتاب السنه لالکائی
۲۹۳ ریشه‌های ضد تفکر در سنت اهل حدیث (مروری بر کتاب ذم الکلام و اهله)
۳۰۲ خدای اهل حدیث (نگاهی به کتاب التوحید ابن خزیمه)
۳۰۹ نزاع اهل حدیث با اهل سنت
۳۱۱ منازعات حنابله و شیعه در بغداد قرن چهارم و پنجم و آثار آن
۳۱۳ مرجئه، سادگی در ایمان
۳۱۳ شناخت مرجئه در دو یادآوری
۳۱۴ ارجاء از معنای لغوی تا معنای اصطلاحی
۳۱۶ مرجئه از سیاست تا کلام
۳۲۲ مرجئة الاولى
۳۲۴ ابو حنیفه، نظریه پرداز اصلی ارجاء دوم در باب ایمان و کفر
۳۳۰ ابو حنیفه تنورسین نظریه جدایی ایمان و عمل
۳۳۲ دفاع از ابوحنیفه
۳۳۶ اختلاف نظر مرجئه درباره تعریف ایمان
۳۳۸ اقرار به نبوت و شریعت و مسأله ایمان
۳۳۹ ارتباط درونی اجزاء ایمان و مرز کفر
۳۴۰ مرتکب کبیره و مفهوم فسق نزد مرجئه

- ۳۴۲ مسأله وعید و نظریه مرجئه
- ۳۴۴ مرجئه جبریه و قدریه
- ۳۴۵ غلو در ارجاء و سیر انحطاط آن
- ۳۵۰ مرجئه در اصطلاح شیعه و اخبار اهل بیت علیهم السلام
- ۳۵۹ مرجئه الشیعه
- ۳۶۱ ایمان، اسلام و عمل از نگاه اهل بیت علیهم السلام
- ۳۶۵ نگرشی کوتاه بر دیدگاه متکلمان شیعه درباره ایمان
- ۳۶۷ عقیده اشاعره در باب ایمان
- ۳۶۹ مرجئه درگیر سیاست
- ۳۷۰ مرجئه، خلافت و استفاده از سیف
- ۳۷۲ شرکت مرجئه در قیام عبدالرحمان بن اشعث بر ضد امویان
- ۳۷۵ مرجئه و حمایت از شورش یزید بن مهلب
- ۳۷۸ غیلان دمشقی، ارجاء و بنی امیه
- ۳۸۰ مرجئه و زید بن علی
- ۳۸۱ مرجیان خراسان بر ضد امویان
- ۳۸۵ مرجئه در دوره عباسیان
- ۳۸۸ هضم شدن تدریجی مرجیان در میان اهل سنت و جماعت
- ۳۹۱ خراسان، مرکز ارجاء
- ۳۹۴ اهل حدیث بر ضد مرجئه
- ۳۹۸ برخورد اهل حدیث با مرجیان در کتاب‌های «السنة»
- ۴۰۷ معتزله و مرجئه
- ۴۱۰ مرجئه و یهود
- ۴۱۱ احادیث موضوعه درباره مرجئه
- ۴۱۵ معتزله، نخبگان سختگیر جهان اسلام
- ۴۱۵ شکل‌گیری معتزله
- ۴۲۰ منابع شناخت معتزله
- ۴۲۲ شناخت استدلالی اصول دین
- ۴۲۴ اصول پنجگانه دین در معتزله
- ۴۲۵ الف: توحید
- ۴۲۷ ب: عدل
- ۴۳۲ ج: وعد و وعید

۴۳۴	د: منزلت بین المنزلتین
۴۳۵	ه: امر به معروف و نهی از منکر
۴۳۷	چهار مکتب معتزلی
۴۳۹	معتزله، قرآن، و حدیث
۴۴۰	متکلمان و فلسفه
۴۴۱	معتزله و طبیعیات
۴۴۵	میراث معتزله
۴۴۶	معتزله در دو جبهه فکری
۴۴۹	معتزله و تشیع
۴۵۴	معتزله و نظریات سیاسی
۴۵۴	معتزله و فقه
۴۵۵	جغرافیای معتزله
۴۵۶	رجال و فرق معتزله
۴۵۸	معتزله نماد عقل گرایی در اسلام
۴۵۹	معتزله بانیان علم کلام
۴۶۰	قدریه و مجوس امت!
۴۶۱	معتزله و سختگیری آنان در امر دین و دینداری
۴۶۴	فشار همه جانبه خلافت عباسی علیه معتزله در اوائل قرن پنجم
۴۶۶	سختگیری فکری معتزله و سهم آن در حذف آنان
۴۶۷	طبقات و فرهنگ معتزله
۴۷۷	ریشه‌های خشونت در فکر مذهبی معتزله
۴۸۴	استمرار اعتزال در یمن در میان زیدیه
۴۸۵	احیای اعتزال در عصر جدید
۴۸۷	مذهب اشعری راهی میانه‌ی معتزله و اهل حدیث
۴۸۹	دفاع اشعری از علم کلام
۴۹۳	باورهای اشعری در الابانه
۴۹۵	نگاهی به آراء ابوالحسن اشعری در اللمع
۴۹۹	از سختگیری معتزله تا ظهور ابوالحسن اشعری
۵۰۳	ابوبکر باقلانی و استوار کردن مبانی مذهب اشعری
۵۰۵	برآمدن سلجوقیان: عمید الملک کُندری و لعن مذهب اشعری بر منابر
۵۱۱	سیاست، و مذهب اشعری

- ۵۱۵..... استقرار سنت تصوف در مذهب اشعری.....
- ۵۲۰..... غزالی اشعری صوفی.....
- ۵۲۳..... ادامه سنت فکری اشعری در ایران و عراق: محمد بن عبدالکریم شهرستانی.....
- ۵۲۴..... فخر رازی اشعری، ترکیب کلام با فلسفه.....
- ۵۲۷..... آمدی و ابکار الافکار.....
- ۵۲۸..... اشعری‌های ایرانی از مغول تا صفویه.....
- ۵۳۱..... جدال وهابیت با مذهب اشعری در دوره جدید.....
- ۵۳۷..... سنت فکری حنفی - ماتریدی در ماوراءالنهر.....
- ۵۳۷..... شکل‌گیری مذهب ماتریدی بر پایه میراث کلامی ابوحنیفه.....
- ۵۴۰..... آثار ماتریدی و عقاید ویژه او.....
- ۵۴۱..... السواد الاعظم بازمانده اعتقادی‌های عامه پسند خراسان قرن چهارم تا ششم.....
- ۵۴۳..... پدید آمدن «اصول دین»‌های ماتریدی.....
- ۵۴۹..... تفاوت نگره‌های کلامی اشاعره و ماتریدیه.....
- ۵۵۳..... ابومعین نسفی و تبصرة الادله.....
- ۵۵۶..... عقاید نسفیه و شروح آن.....
- ۵۵۷..... رساله در بیان اعتقاد اهل سنت و جماعت.....
- ۵۶۴..... نزاع وهابی - ماتریدی.....
- ۵۶۵..... حنفیان ماتریدی و مسأله الفاظ کفر.....
- ۵۶۷..... الفاظ کفر فارسی در کتاب ابواللیث سمرقندی.....
- ۵۷۱..... مسأله دارالحرب - دارالاسلام و تعریف کفر در فقه حنفی (رویدادهای خراسان قرن دهم).....
- ۵۷۱..... تعاریف دارالحرب و دارالاسلام.....
- ۵۷۵..... تجربه خراسان صفوی برای فقیهان حنفی.....
- ۵۷۸..... حکم تکفیر و ارتداد برای قزلباشان.....
- ۵۸۲..... فتاوی علمای حنفی ماوراءالنهر در باره قزلباشان در وقایع الروایه.....
- ۵۹۸..... ابن کمال پاشا فقیه عثمانی نظریه پرداز جنگ مذهبی چالدران.....
- ۶۰۴..... رساله ابن کمال.....
- ۶۰۹..... شیعه شناسی در تبصرة العوام.....
- ۶۰۹..... مقدمه بحث.....
- ۶۱۰..... علت نگارش کتاب.....
- ۶۱۱..... مکتب شیعه بر اساس تبصرة العوام.....
- ۶۱۲..... نقد تصوف از اصول مکتب شیعی ری قرن ششم.....

۶۱۵	تعریف شیعه معتدل و نقد غالیان و مخالفان
۶۲۰	در باره اسماعیلیان
۶۲۲	امامیه، فرقه ناجیه
۶۲۴	آثار تقیه بر وضعیت جامعه و تاریخ شیعه
۶۲۵	مرزهای اصلی میان عقاید امامیه و دیگران
۶۲۹	بازگشت غلو به تفکر شیعی در قرن سیزدهم
۶۲۹	مقدمه
۶۳۲	گزارش محمدحسین ممقانی از منازعات غالیانه در تبریز
۶۳۳	حجت الاسلام نیر و منازعه مذهبی تبریز
۶۳۴	تفسیر خوانساری از ظهور مجدد جریان غالی در قرن سیزدهم
۶۳۸	مُرغم الغلاة اثری در ردّ شیخ احمد احسائی
۶۴۴	علم امام یکی از محورهای اصلی بحث در مجادلات فکری - شیعی قرن سیزدهم
۶۴۷	نزاع درباره قاسم الارزاق بودن امام علی علیه السلام
۶۴۸	خلاصه رساله قرا باغی
۶۵۰	پاسخ‌های آخوند ملاقاسم موغانی
۶۵۵	اصلاح یا انقلاب، عقیده امامیه، زیدیه و دیگر فرقه‌ها
۶۵۵	تحریر محل نزاع
۶۵۷	تقابل روش شمشیر با نصیحت در اصلاح
۶۵۸	مواضع فرق اسلامی در استفاده از شمشیر برای اصلاح
۶۵۹	استدلالاتهای احمد بن حنبل در عدم جواز خروج
۶۶۱	باور سایر فرقه‌ها
۶۶۳	مستندات حدیثی و تحلیلی - عقلی خروج یا ابطال خروج
۶۶۶	رجال شناسان سنی و اتهام «بِرّی السیف»
۶۶۹	امامیه و زیدیه
۶۷۱	اصحاب الامامه
۶۷۲	اختلاف بین «القائلین بالسیف و اصحاب الامامه»
۶۷۵	رساله معرفت المذاهب
۶۷۸	متن رساله
۶۷۸	فصل اول
۶۸۰	فصل دوم در بیان دوازده گروه رافضیه
۶۸۱	فصل سیوم در بیان دوازده گروه خارجیّه

- ۶۸۲ فصل چهارم در بیان دوازده گروه جبریه
- ۶۸۳ فصل پنجم در بیان دوازده گروه قدریه
- ۶۸۴ فصل ششم در بیان دوازده گروه جهمیه
- ۶۸۵ فصل هفتم در بیان دوازده گروه مرجیه
- ۶۸۷ مروری بر رساله «اعتقادات مذاهب» یا «هفتاد و سه ملت»
- ۶۹۷ نیم‌نگاهی به ملل و نحل در قرون اخیر
- ۶۹۷ ضعیف شدن عقل کلامی مسلمانان از قرن هفتم هجری به بعد و آثار آن روی ملل و نحل
- ۶۹۹ ملل و نحل و تحولات فکری عصر جدید
- ۷۰۳ خواب شگفت و صحرای محشر
- ۷۰۷ کتابنامه

به نام خدای جهان آفرین

درس‌هایی در باره فرق اسلامی

سالهاست درس ملل و نحل را برای دانشجویان گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران تدریس می‌کنم. علاقه من به مبحث از زمانی آغاز شد که کتاب «مرجنه، تاریخ و اندیشه» را نوشتم (۱۳۷۰). طبعاً برای کتاب «تاریخ تشیع در ایران» نیز همواره با کتابهای این حوزه سروکار داشتم. در سال ۱۳۷۲، کتابچه «مناسبات معتزله و شیعه» را برای کنگره شیخ مفید نوشتم که همان وقت فارسی و عربی آن منتشر شد. علاقه به این مباحث، بویژه در باره اهل حدیث، تا اندازه‌ای تحت تأثیر مطالعه کتاب «بحوث مع اهل السنة و السلفية» از استاد آیت الله سید مهدی روحانی (م ۱۳۷۹) و راهنمایی‌های بعدی ایشان بود.

و اما تدریس درس ملل و نحل در سالهای اخیر - درس کارشناسی ارشد تاریخ اسلام و همچنین درس دکتری تاریخ ایران اسلامی - سبب شد به مرور کارهای بیشتری در این زمینه انجام دهم. نمی‌توانم بگویم در مجموعه حاضر که غالباً برای کلاس فراهم شده خیلی حرفه‌ای وارد بحث شده‌ام، اما تلاش کرده‌ام به عنوان یک متن درسی برای دانشجویان، ضمن توجه به مباحث علمی، در کار آشنا کردن آنان با این دانش، و بویژه ارائه نمونه‌هایی از پژوهش برای دانشجویانی باشم که شاید در آینده مسیرشان را در این حوزه دانشی ادامه می‌دهند. نکته دیگر این که رویکرد کتاب‌های این حوزه، به دلیل ماهیت بین رشته‌ای آن، می‌تواند کلامی، تاریخی و یا حتی اجتماعی و جز اینها باشد، اما رویکرد بنده در این مقالات به طور عمده، تاریخی است نه فرقه‌شناسی به معنای خاص یا کلامی و مانند آن؛ یعنی چنین نیست که مانند کتابهای ملل و نحل، و بر اساس تقسیمات فرقه‌ای مثلاً ضمن چهار یا پنج یا شش دسته، و یا بر اساس حدیث معروف و منسوب به رسول (ص) شرحی از گروه‌های هفتاد و دو و یا سه فرقه بدست داده باشم، بلکه بیشتر به پیدایش و رشد و انحطاط فرقه‌ها و توضیح پاره‌ای از مسائلی که تصور می‌کردم برای فهم تاریخ آنها مهم است، پرداخته‌ام. به تدریج و طی سالها، دامنه نگارش این مقالات، قدری توسعه یافت و مطالبی در باره برخی از مهم‌ترین فرق نوشتم، مطالبی که ملاحظه خواهید فرمود.

ناگفته پیداست دانش ملل و نحل دریای بسیار وسیعی است که انواع و اقسام افکار و اندیشه‌ها در آن یافت می‌شود. میدانی است برای تاریخ تفکر و فلسفه، و حتی تاریخ اجتماعی طبعاً بر اساس نگره‌های دینی و مذهبی. تنوع مطالب در این حوزه به اندازه‌ای فراوان است که تسلط بر فهرستی از آنها نیز دشوار است. حتی کار کردن روی یک گروه، مانند معتزله یا اشاعره به صورت علمی، سالهای متمادی وقت می‌خواهد. بنابراین ادعای این که کتابی در ملل و نحل فراهم آید که حتی به نوعی مشتمل بر کلیات مسائل این علم باشد دور از واقع خواهد بود.

آنچه در اینجا ملاحظه می‌کنید، در چند بخش، پاره‌ای از مسائل مربوط به ملل و نحل و برخی از مهم‌ترین زمینه‌های اختلاف نظرهای فرقه‌ای است. هدف از ارائه آنها نیز چنان که گذشت راهنمایی دانشجویان برای ورود به این بحث با هدف گوشزد کردن رابطه دیدگاهها و مباحث کلامی با پاره‌ای از

تحولات اجتماعی - تاریخی است که تحت تأثیر دیدگاه‌های فرقه‌گرایانه قرار گرفته یا حتی پدید آمده است. به همین دلیل عنوان کتاب را «درس‌هایی در باره فرق اسلامی» گذاشتم. بخشی از این مباحث، پیش از این در برخی از کتابهای بنده منتشر شده و اکنون در کنار سایر مباحث آمده است تا کتاب نظم و نسق تا حدی تاریخی داشته باشد. بخش‌هایی هم به تازگی و این اواخر تألیف شده است. البته که شماری مقاله هم از بنده در باره ادبیات ردیه نویسی شیعه و سنی در کتاب «سیاست و فرهنگ روزگار صفوی» و منابع دیگر منتشر شده که هرچند در اینجا نیامده اما با مباحث ملل و نحل مرتبط است، اما امکان ارائه این کتاب به شکل پر حجم‌تر از وضع موجود نبود. چندین مقاله و رساله هم در باره تصوف و نقد آن در مجموعه مقالات چاپ شده که باز از ارائه آنها در این مجموعه صرف نظر شد. این به رغم آن است که آن مقالات می‌توانست ذیل همین مباحث بیاید. به هر روی، هدف آن بود تا مجموعه حاضر کم حجم عرضه شده و صرفاً به برخی از مسائلی که تصور می‌شد برای این درس سودمند است، پرداخته شود.

تأکید کنم، نشر این کتاب به معنای این که تحقیقات تازه‌ای در باب ملل و نحل انتشار می‌یابد نیست، بلکه بیشتر جنبه دانشجویی دارد. آگاهیم که در روزگار ما، کارهای عالمانه فراوانی در زبان‌های فرنگی و بعضاً توسط مسلمانان عرب یا ایرانی و ترک، چه در بلاد خودشان و چه مقیم فرنگ و بلاد دیگر در این حوزه‌ها انجام شده و می‌شود که مانند علوم دیگر، و مع الاسف، در خانه اصلی مسلمانان کمتر از آن دست نوشته شده و استفاده می‌شود. پژوهشگرانی مانند ویلفرد مادلونگ، ژوزف فان اس [با آن کار شگرف «کلام و جامعه»]، حسین مدرسی طباطبایی، زابینه اشمیتکه، حسن انصاری و بسیاری دیگر، از جمله دانشمندان ایرانی خودمان در داخل که در نگارش مدخلهای دایرة المعارفی در دایرة المعارف بزرگ اسلامی و دانشنامه جهان اسلام، کارها و کارنامه قابل تقدیری دارند و همه عزیزند. طبعاً در اینجا نمی‌توانم از همه نام ببرم. در کنار تحقیقات، متن‌های کهن خوبی هم از گذشتگان یافت و تصحیح شده و انتشار یافته که بسیار مهم هستند. و اما در باره بسیاری از فرقه‌ها، مانند خوارج، کرامیه، و ظاهریه، اطلاعاتی در این کتاب یا نیامده یا به اشارت آمده است. این موارد مسلماً نقص این اثر است که امیدوارم به تدریج آن را کامل کنم. فکر کردم در حال حاضر، به جز کلیات، بنده مطلب تازه‌ای در باره این فرق نخواهم داشت و لذا تا رسیدن یک فرصت برای دست کم انجام یک کار متوسط، باید صبر می‌کردم. در اینجا باید از دوست دانشمند آقای حمید عطایی نظری که فصل‌های مربوط به معتزله و اشاعره را با دقت خواندند و نکات قابل توجهی را یادآوری فرمودند، تشکر کنم. جنابشان در سالهای اخیر، مقالات عالی در باره معتزله نوشته‌اند که در پیشرفت شناخت این گروه ارزشمند است. دوست دیگری هم کتاب را یک دور مرور کردند و اغلاط آن را یادآور شدند که از ایشان هم متشکرم. به هر روی موارد یادشده به زعم من اصلاح شده است، اما هرچه، از هر نوع اشتباه در کتاب باقی مانده، مسوولیتش بر عهده این بنده خدا است. و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین.